

Vaade Emumäele kagust. Vaatetorni ots on peidus puulatvade vahel

Tharapita sünnipaik: kas Ebavere või Emumägi?

Paar aastat tagasi üle Laiuse mäe Torma poole sõites jäi vasakut kätt silma Eesti oludes imponeeriv kõrgendik, meie keeli mägi. Hiljem heitsin pilgu kaardile, võrdlesin umbkaudset asimuuti ja jõudsin järeldusele, et tegemist peab olema Läti Henriku järgi kuulsa Ebavere mäega, kus olevat sündinud ja Saaremaale lennanud saarlaste suur jumal Tharapita.

Lauri Vahtre

Kiirustan lisama, et järeldus oli ekslik, ent kuni selle tuvasutamiseni meeldis mulle väga. Laiuse poolt avanev vaade oli tõesti lummas. Silmapiiril kõrguv mäekünegas lausa ahvatles ennast pühaks mäeks pidama, temas oli juba kaugelt vaadates midagi kummalist ja salapärast.

Väike kahtlus jäi siiski hinge, nii et

uurisin mõni aeg hiljem kaarti uuesti ja tegin oma kurvastuseks kindlaks igale loodusesõbrale ammu teada tööga, et tegemist ei ole mitte Ebavere, vaid hoopis Emumäega. See asub Laiuse mäelt vaadates Ebavere mäega samal joonel, ent üle poole lähemal: kui Ebavere mäeni on linnulennult umbes 36 km, siis Emumäeni umbes 16 km. Laiuse voore ja Emumäe vahele jääb aga lai org, iidne maakonna-

piir, võib ka öelda, et Põhja- ja Lõuna-Eesti piir, mis on ka praegu maakonna- ja vallapiir.

2021. aasta aprillis otsustasin kõik oma silmaga uuesti üle vaadata. Sõitsin Laiusele, imetlesin vaadet ja võtsin seejärel suuna Emumäele, et imetleda sealt nii Laiuse kui ka Ebavere mäge. Esimene õnnestus hästi, teine üldse mitte. Emumäelt võib näha küll Kellavere mäge, kuid Ebavere ülesleidmiseks – mis Emumäe kodulehekülje väitel on ometi täiesti võimalik [1] – peab olema asjatundja. Mina ei olnud.

Emumäe suhteline kõrgus on 79 meetrit. Lisaks veel madal soine vöönd mäe ees, kui Tartumaa poolt vaadata. Ebavere mäe suhteline kõrgus on aga 44 meetrit, mida pole Eesti

oludes muidugi samuti vähe. Laiuse mägi oma 61 meetriga on vahepeal. Võrdluseks: ka Suure Munamäe suhteline kõrgus on vaid umbes 60 meetrit. Lühidalt, maastikuelemendina avaldab Emumägi tunduvalt rohkem muljet kui Ebavere mägi. Viimasest võib Tartu maanteel liikudes tänapäeval isegi märkamata mööda sõita; parem on vaade Vao poolt. Muinasaja lõpul võis pilt küll teine olla, sest palju oleneb ka taimestikust.

Nüüd tekkis uudishimu. Miks valitseb üldine, teosest teosesse kanduv veendumus, et Läti Henrik kõneleb Ebavere mäest? Miks mitte mõnest muust? Miks mitte ikkagi Emumäest?

Võtame ette Henriku teksti Julius Mägiste tõlkes. Jutt käib 1220. aastast.

Vahepääl, kui teised maade valitsemise pärast riidlesid, asus Ümera preester [st Henrik ise] jälle Eestimaa teekonnale. Ta võttis endaga kaasa teise, alles parajasti ametisse pühitsetud preestri Theoderichi, ja nad liikusid läbi Sakala ning jõudsid Palajõe [ehk Navesti] äärde. [---] Pärast seda lahkusid nad Järvamaale, kus nad jõudsid kõige viimsesse kogukonda vastu Virumaa, mida Lõpekunnaks [Loppegunde] hüütakse ja mis siis veel ep olnud ristitud, ja toimetasid üksikuis suuremais külades püha ristimise talitust, kuni nad jõudsid ühte külasse, mida Keitiseks [Kettis] hüütakse, kus nad sedasama tegid. Sinna ehtasid taanlased pärastpoole kiriku, nõnda kui nad ka mitmes teises külas tegid, mis meie olime ära ristitud. (Seejärel läksid preestrid Reinevere külla, kus väideti, et külarahvas on juba ristitud, mispeale preestrid olid sunnitud edasi minema.) Ja Virumaa rajamail ristisid nad kolm küla säääl, kus oli mägi ja see üpris ilus mets, milles kohaliku rahva jutustuse järele olevat sündinud saarlaste jumal, keda Tarapitaks [Tharapita] hüütakse, ja kust paigast see olevat Saaremaale lennanud. Ja seesinane teine preester käis ringi ja raius maha kujud ning nende ebajumalakujutused, mis säääl olid valmistatud, aga rahvas imetles, et seejuures verd ei voolanud, ja nad uskusid veel

enam preestrite õpetust. Kui nõnda siis ristimine oli seitsme päevaga selles maakonnas täide saadetud, pöörsid preestrid tagasi teise maakonda, mida Mõhuks hüütakse, ja ka säääl viibisid nad selsamal kombel ühe nädala, käisid mööda külasi ringi ning ristisid kõikjal iga päev umbes kolmsada kuni viissada hinge mõlemast soost, seni kuni nad ka selles maanurgas olid ristimise lõpule viinud ja paganlikud ebausukombed kaotanud [4: XXIV, 5].

Läti Henriku kroonika mõlemad eestikeelsed redaktsioonid, nii Julius Mägiste tõlkes 1962. aastal ilmunud kui ka Ricahrd Kleisi ning Enn Tarveli tõlkes 1982. aastal, märgivad

Miks valitseb veendumus, et Läti Henrik kõneleb just Ebavere mäest?

lakooniliselt, et „arvatavasti“ on tegemist Ebavere mäega. See seisukoht on juba ammu valitsenud ka teadus- ja õppekirjanduses, selle päritolu ega põhjust enam ei küsita. Vaid Emumäe kodulehelt leidsin teistsuguse oletuse, nimelt, et arvatavasti on tegemist siiski Emumäega, kuid ka seal ei ole antud lähemaid selgitusi.

Polnud eriti keeruline välja selgitada, kust kõik alguse sai. Läti Henriku kirjeldatud mäe tegi Ebavere mäena kindlaks Väike-Maarja kirikuõpetaja Georg Magnus Knüpffer (1785–1863) aastal 1836 ajakirjas *Das Inland* („Der Berg des Thorapilla“, nr 22 ja 23).

Knüpfferite suguvõsast on võrsunud silmapaistvaid baltisaksa haritlasi ja vaimulikke. Kirikuõpetajad olid ka Georg Magnuse isa ja mõlemad vanaisad, samuti poeg ja pojapoeg. Enamik neist tegutses Virumaal. Georg Magnus oli Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliige, tegeles Taani hindamisraamatuga ja uuris Eesti kirikulugu. Pole kahtlust, et tegemist oli kohalikke olusid ja rahvapärimest vaieldamatult hästi tundva mehega

ning see on ilmselt üks põhjusi, miks tema hüpotees on ligi kaks sajandit vastu pidanud. Siiski pidin üsna peanentima, et auväärt pastori toetus kipub logisema, põhjuseks tõsiasi, et teadus on vahepeal edasi arenenud. Kohe jõuame selleni.

Knüpffer püüab jälgida preestrite teekonda Sakalast saadik, osutades seejuures suurt tähelepanu Pala (Navesti) jõe kulgemisele, ja jõuab muu hulgas järeldusele, et Läti Henriku Kettis on samane Simunaga (kuna selle nimi on vanades dokumentides Katküll; ka asub läheduses Katku küla); pealegi on Simuna kirik üks piirkonna vanemaid. Knüpfferi arvates pidi otsitav mägi olema küllaltki Kettise lähedal, nii et arvesse tuleb kaks kõrgendikku: Emumägi ja Ebavere mägi.

Miks mitte Emumägi, selle kohta on Knüpfferil ette tuua paar põhjust. Esiteks arvab ta, et Emumägi asus muinasajal juba Mõhu maakonna piires, teiseks kirjeldab ta Emumäge kui suhteliselt „steriilset“ kõrgendikku, mille nõlvadel kasvavad okaspuud, kuid mida vaevalt kunagi kattis ilus mets. Rahvapärimest olla Emumäe kohta üksnes sedavõrd, et seal teatakse kunagi olnud kalmistu.

Paraku ei ole Kettis samane mitte Simunaga, vaid hoopis Järva-Jaaniga, nagu on kindlaks tehtud. Praeguse Järva-Jaani alevi alal asus Keika küla (1223 *Keytis*, 1253 *Keytingen*, 1686 *Keiten*, 1709 *Keika*) ja kihelkonda nimetati 17. sajandi alguseni Keitingeks. Ka Järva-Jaani kirik on väga vana.

See iseenesest veel ei kummuta Knüpfferi lõppjäreldust, sest Järva-Jaanistki võisid ristijad võrdse eduga jõuda nii Ebavere kui ka Emumäele. Kuid kroonika järgi läksid nad mäele hoopis Reineverest, mille nime Läti Henrik peaaegu sel kujul kirjutabki (*que Reineveri vocatur*), Knüpffer aga esimesel korral *Reynene* ja teisel korral *Reiene*. Knüpffer lisab, et sellist küla seal kandis ei ole, see on kadunud või aja jooksul teise nime saanud, nagu seda sageli ette tuleb.

Õnneks on Reinevere (ehk Koigi)

Vaade Emumäele edelast

siiski praegugi täiesti olemas ja asub Ambla lähedal. Sealt on Ebavere mäele küll lühem tee kui Emumäele, kuid arvestades preestrite järgnevat liikumissuunda – sellest kohe veel –, tuleb tõenäoliselt pidada, et nad möödusid mõlemast.

Ent kõige arusaamatuma vea teeb Knüpffer, oletades, et küllap kuulus Emumägi 13. sajandil Mõhu piiridesse. Siin ei ole asi selles, et meie teadmised muinasmaakondade piiridest oleks ülitäpseks muutunud, vaid Henriku enda tekstis, mis ütleb selgelt: *Kui nõnda siis ristimine oli seitsme päevaga selles maakonnas täide saadetud, pöörasid preestrid tagasi teise maakonda, mida Mõhuks hüütakse*. Järelikult ei saanud püha mägi asuda Mõhus.

Siin tekib veel üks probleem.

Kroonika tekst ütleb justkui selgelt, et „see maakond“, mille kaks preestrit seitsme päevaga läbi käisid ja ära ristisid, oli Virumaa, ja seda on eeldanud nii Knüpffer kui ka hilisemad uurijad. Kuid see pole usutav, Virumaa on selleks liig suur. Pole võimatu, et need seitse päeva kulutati hoopis Järvamaal, ristides seal veel neid paiku, mis taanlaste ristimist ei olnud vastu võtnud. Kroonikast ilmneb, et selliseid paiku leidis [4: XXIV, 2, 6]. Enne Mõhusse

suundumist tehti aga väike haak Virumaa „rajamaile“: kas Ebavere või Emumäele.

Knüpfferi teisedki põhjendused pole veenvad. Miks ei võinud Emumäel kasvada „ilus mets“? Praegu näiteks kasvab. Ka väide, et rahvapärinust selle kohta eriti pole, ei vasta tõele. Mall Hiimäe andmeil olevat Emumäel oht kohata haldjat [5]. Otse mäe all Salla külas asub mitu ohvrikiivi ning umbes viis kilomeetrit põhja pool, sama voore põhjaotsas, aga Tammiku linnusekoht, samuti matmispaik ja ohvrikiivid. Nii Tammiku kui ka Emumäe kohta leidub huvitavat pärimust, seal olnud hiiekoht, on nähtud tulesid, Simuna kirikut tahetud esialgu ehitada Emumäele [2]. Osa sellest pärimusest on ilmselt sekundaarne.

Hoopis huvipakkuv on aga Knüpfferi märkus kalmistu kohta. Kui tegemist oli keskaegse nn külakalmistuga, siis seisis katoliku ajal seal ilmselt ka kabel. Ent kabeleid rajati sageli just paganlikesse pühapaikadesse. Kalmistu kõneleks seega pigem Emumäe – või voore põhjaotsa, st Tammiku – kui muistse kultuskoha kasuks.

Edasi loetleb Knüpffer seitse põhjust, miks arvata, et Läti Henrik kõneles siiski Ebavere mäest. Vaadagem need ükshaaval läbi.

Esiteks, mägi asub Simunast sobival kaugusel, et vastata kroonika tekstile. See argument sai eespool kummutatud. Teiseks, Ebavere mäel laiub ilus mets, ainult kõige kõrgem koht on lage. Kuid nii oli see Knüpfferi ajal 19. sajandi alguses, mille põhjal ei saa midagi öelda 13. sajandi alguse kohta.

Kolmandaks, mäe ümbrust hakiavad paljud jäärakud ja orukesed, mis on sobivad ebajumalateenistuse jaoks. See on romantismiajastu fantaasia. Jaan Undusk on juhtinud tähelepanu asjaolule, et tüüpilise romantilise kirjelduse Thorapilla või Thorapita mäest on esitanud Karl Feyerabend oma 1797. aastast pärinevas reisirakus „Kosmopoliitilised rännakud“ [3]. See võis Knüpfferit mõjutada. Seos äratav iseenesest huvi, kuid Knüpfferi hüpoteesile tuge pakkuda ei saa. Pealegi asub Feyerabendi püha mägi „mõned miilid Narvast lääne pool“, millega peetakse kahtlemata silmas hoopis Vaivara Sinimägesid, mis aga kuidagi ei klapi Läti Henriku kirjeldusega preestrite teekonnast.

Jääb küsimuseks, kui palju või vähe on Feyerabendi kirjeldustes tõsiselt võetavat, kuid see on omaette teemaring: Tharapita, Taara, Tooru ning nende kohta juba hiljemalt alates 17. sajandist kirjanduses liikunud hüpoteesid, samuti hüpoteeside peegeldused folklooris [8].

Neljandaks, Ebavere mäe nimi, mis osutab millelegi äraspidisele.

Ka asub mäest pisut Tartu poole mets, mida muide praegugi nimetatakse Sandimetsaks, „sant“ aga tähendavat kurja või halba; niisiis „kuri mets“. Et „Ebavere“ kõlab äraspidi, sellega võib nõustuda. „Sandi“ etimoloogiaga on Knüpffer aga pigem valetel; usutavasti tuleb „sant“ siiski sõnast *sanctus* ja seega võiks tegu olla „püha metsaga“ või santide (kerjuste, kerjasmunkade) metsaga. Tema hüpoteesiga sobib muidugi hästi seegi. Punkt Ebavere kasuks.

Viiendaks, mäe kohta leidub palju rahvajutte, mis räägivad mäe sees peituvast linnast. See vastab tõele,

Ebavere mägi, vaade Vao poolt

pärimust on talletanud ka Matthias Johann Eisen, ühe näite leiab Vikipeediastki. Kuuendaks, Ebavere mäelt olevat veel hiljaaegu väikseid ohvriande leitud. Selles pole põhjust kahelda, kuid erilist kaalul sellel ei ole, sest ohvripaiku oli Knüppferi ajal veel palju. Eestis leidub isegi praegu muinasaegseid pühapaiku, kus ohvrite toomine pole kunagi täiesti lakanud. Seitsmendaks, Ebavere jäi preestritele oletatavasti tee peale. Seda puudutasime eespool: teele võis jääda nii Ebavere kui ka Emumägi.

Mis jääb alles? Mitte kuigi palju. Kõik Knüppferi ajaloolised argumentid langevad ära, alles jäävad need, mis toetuvad rahvapärimusele ja tunnistavad, et Ebavere mägi oli ülimalt tõenäoliselt muinasaegne pühapaik. Paraku ei saa välistada, et osa pärimust on juba sekundaarne, st tekkinud kirjanduse mõjul. Või et Knüppferi rajatud renomee aitas toonasel pärimusel paremini elus püsi-

da. Mis puutub sellesse, et Tarapita sünnimägi asus Virumaa „rajamaal“, *in confinio Vironie*, siis siin võib kandidaate võrdseks pidada. 13. sajandil oli Järvamaa ja Virumaa piir Ebavere mäele ilmselt veel lähemal kui praegu, Emumägi näeb aga välja nagu imposantne piirikindlus, milles iga Tartu poolt tulija võib ise veenduda. Ja lõpuks jääb rahvapärimus, mida on Emumäe ja selle ümbruse kohta kokkuvõttes rohkemgi kui Ebavere mäe kohta.

Kas Knüppfer Väike-Maarja pastorina ei tundnud mitte kiusatust reklaamida „oma“ mäge, eelistades seda naaberkihelkonda (Simuna) jäävale võistlejale? Samuti on loogiline, et ta Väike-Maarja pastorina lihtsalt tundis Ebavere mäe kohta käivat pärimust paremini kui Emumäega seotut.

Ent nüüd üks asjaolu, mis Emumäehüpoteesile vastu käib. Nimelt kuulus Emumäe ümbrus Pudiviru (pool)kihelkonda, aga Pudiviru olid 1220.

aastal Henrik ja Peetrus Kaikewalde juba ristinud [4: XXIV, 1]. Kui pühaks mäeks pidada Emumäge, siis tekib küsimus, miks Henrik mäest kõneldes ei maini, et on seal kandis juba käinud.

Paul Johansen on sündmuste käigu kohta esitanud detailse versiooni [4], mille kohaselt Taani hindamisraamatus esitatud Pudiviru külade loend, kaasa arvatud järjekord, kajastab nimelt Henriku ja Peetruse teekonda. Taanlased lihtsalt konfiskeerisid nende ristimisaruande ja lisasid selle oma hindamisraamatusse. Johanseni järgi hakkasid preestrid tulema Vaigast Kärdest, täpsemalt Ripuka Punamäelt, mis on kroonikas kirjas kui *Riole*, kuhu vaigalased olid Henriku teatel kokku kutsutud. Sealt jõuti kõigepealt Vägeva ümbrusse, esimene küla Selli, seejärel Villakverre ja Emumäele, siis mindi lahku, taaskohtuti Suur-Tammikul ja lõpetati Kat(ku)külas ehk tulevases Simunas.

Läti Henriku ja Peetrus Kaikewalde kaks võimalikku marsruuti 1220. aasta kevadel

Kõik klappib lausa ideaalselt, kaasa arvatud see, et veidi hiljem Henriku ja Theoderichi ristitud kolm küla asusid kõigi eelduste kohaselt Väike-Maarja lähedal ja püha mägi oli järelikult ikkagi Ebavere mägi.

Johanseni konstruktsioonis logiseb pisut vaid üks detail, nimelt jätab Henriku tekst mulje, nagu oleksid Henrik ja Peetrus kohtunud üksnes Pudiviru külade *esindajatega*, mitte ei käinud külasid ise läbi. Kui nii, siis ei pea me arvama, et nad jõudsid Pudivirru Selli kaudu, vaid võisid tulla ka hoopis idapoolsemat teed mööda Sadala kaudu ja kohtumine Pudiviru külavanematega ja peavanem Tabelinusega võis sel juhul toimuda hoopis Simunas. See pidi olema mingis mõttes keskne koht, muidu poleks sinna peagi kirikut rajatud.

Kui nõnda, ei olnud Henrik siiski Emumäel käinud, vaid seda üksnes eemalt näinud; teiseks tuleks Riolet samastada pigem kas Roelaga Voorel või väikese Reastverega Sadala juures. Johanseni hüpoteesi kasuks kõneleb küll tõik, et külad on nimestikus tõepoolest sellises järjekorras, nagu võinuks neid läbida Kärde poolt saabunud ristija, aga kas see ristija oli ikka Henrik ja kas Taani hindamisraamatu nimestik üldse asjasse puutub, jääb tõestuseks.

Asi on selles, et kõige kaugemast külast, st Sellist, võisid alustada

Pudiviru külad tänapäevasel kaardil

ristimist ka taanlased ise. Olukorras, kus oli karta võistlejaid, olnuks see isegi loogiline: minna kõigepealt piirimaile ja hakata sealt n-õ kodu poole tagasi liikuma. Rävalla läänepiiril toimunud ristimine, mille puhul kuni 1220. aasta augustini võis võistlejatena karta rootslasi, näib olevat käinud just nii: kõigepealt saadeti preestrid kiiruga kõige kaugematesse küladesse, kust nad järk-järgult Tallinna poole tagasi hakkasid tulema (ristimiskäigud E1 ja F); ristimiskäigul H1 liiguti aga mööda nn Padise maanteed hakatuseks pikalt piki piiri, seda otsekui maha märkides [7].

Kokkuvõttes jääb küsimus lahtiseks. Knüpfferi argumentid on suu-

resti lagunened, Johanseni omad küll püsisid, kuid neid võib lahti mõtestada ka teisiti. Läti Henrik ei pruukinud Emumäele sattuda mitte juba koos Peetrusega, vaid alles hiljem koos Theoderichiga.

Kui mingi seniteadmata allikas lõplikult tõestaks, et Läti Henrik kõneles teise ristimiskäigu juures just Emumäest, ei pööraks see Eesti ajalooteadust veel pea peale ega kaotaks Ebavere mäe salapära ega tähtsust. Kuid huvitav oleks selline teadmine kahtlemata. Emumägi sobib suurepäraselt paigaks, kust võiks startida mõni lendav jumal. Kas muistne kosmodroom? Seda palun tungivalt võtta naljana.

Jääb omaette küsimuseks, miks pidi saarlaste jumal sündima kaugel Virumaa ääremail ja miks ta pidi Saaremaale just lendama. Sellegi kohta on esitatud päris fantastilisi hüpoteese kuni Kaali meteoriidini välja. Aga see on eraldi teema. ■

Autor tänab abi ja nõu eest Priit Raudkivi, Tõnno Jonuksit, Jaan Unduskit, Heiki Valku ja Eerik Leibakut.

1. Emumägi. Loodus- ja ajalugu. emumagi.onepagefree.com/index.php?id=17604&onepagefree=ca591288dcb6bfa5c69cf9443ec3cd87.
2. ERA II 12, 376/7 (12) < Simuna khk, Koila as – R.Viidebaum < Karl Tisler, s 1905 (1928-1929); ERA II 13, 313 (5) < Simuna khk., Avanduse v. – R. Viidebaum (1929); EKLA, f 199, m 60, l 38 < Simuna khk, Salla k – Ilse Post < Ants Kuhlbach, 60 a (1932); EKLA, f 199, m 60, l 25/6 < Simuna khk, Suure-Tammiku k, Anso t – Ilse Post < Rudolf Spiegel, 33 a (1932).
3. Feyerabend, Karl 2004. Kosmopolitilised rännakud. Kiri Eestimaalt 1797. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn: 29–31, 64.
4. Henriku Liivimaa kroonika.
5. Hiimäe, Mall 2017. Kujutelmad üleloomulikest olenditest Virumaa rahvaus. – Mäetagused 66: 52. www.folklore.ee/tagused/nr66/hiimae_usund.pdf.
6. Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. Wassermann, Reval: 40–55.
7. Vahtre, Lauri 2021. Padise maantee ja Raikküla valitsus. – Eesti Loodus 72 (3, 4, 5, 7): 200–205, 284–289, 404–411, 558–561.
8. Viires, Ants 1990. Taara avita! – Looming 10: 1410–1421.

Lauri Vahtre (1960) on ajaloolane, kirjanik, stsenaarist ja tõlkija.